

Dumitru Țeicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Presa Universitară Clujeană, 2007, 263 p.

Volumul de față a fost gândit și elaborat în cadrul proiectului *Patrimonium Banaticum, multiculturalitate și multiconfesionalitate în Banat*, proiect finanțat de Uniunea Europeană prin Programul de vecinătate România-Serbia 2004-2006. Excurs ambițios într-o problematică de mare actualitate și extensie istoriografică și arheologică, volumul istoricului Dumitru Țeicu se dorește a fi un răspuns la o serie de întrebări legate de identitatea ecleziastică a Banatului medieval, discursul istoric fiind centrat pe ideile forță de etnic, multiculturalitate și multiconfesionalitate, prelucrate și filtrate prin prisma anilor de studiu al documentelor de epocă și, mai ales, a cercetărilor arheologice, atât de necesare oricărei reconstrucții ce pătrunde mai adânc în timpul istoriei. Autorul și-a structurat lucrarea în mod echilibrat, o primă parte fiind dedicată unei extinse *prolegomene* ce argumentează riguros problemele suscitade de studiul temei în cauză, augmentate de discuții asupra surselor istorice și a istoriografiei aferente (p.7-63). O a doua parte, gândită ca centru de greutate al volumului, conține repertoriul mănăstirilor medievale (p.64-136) și cel al bisericilor medievale (p.137-243), incursiune ce se constituie într-un instrument de lucru absolut necesar celor care se apleacă asupra studiului istoriei Banatului medieval.

Amplul studiu introductiv debutează cu o analiză riguroasă a problemelor ce au decurs în mod firesc din abordarea exhaustivă a geografiei ecleziastice a Banatului medieval, definit de istoric ca „un spațiu geografic delimitat natural la extremitatea apuseană a Dunării de Jos și, în egală măsură, o provincie cu o evoluție și individualitate istorică proprie, definită cu acest nume în istoriografie încă din veacul al XVIII-lea”. Atașamentul autorului față de spațiul bănățean este evident și asumat plener în întreaga sa activitate științifică, autorul pledând pentru identitatea sa regională distinctă în răstimpul îndelungat cuprins între secolele XI-XVI, în cadrul integrator al regatului maghiar medieval, ca o placă turnantă, o punte de legătură între bazinul panonic și cel pontic. Adoptând conceptul de provincie de frontieră pentru spațiul bănățean, istoricul achiesează definiția dată de reputatul medievist francez Jacques Le Goff ideii de *frontieră medievală* – o stare fluidă ce pendulează între realitate

și reprezentare, contrară *limesului* roman, model de frontieră strict liniară. În viziunea autorului, o asemenea zonă de frontieră generează un mod de viață specific, cu privilegii speciale, cu libertăți și particularități de dezvoltare, religie și justiție ce nu pot fi întâlnite în alte spații ale lumii medievale. Pornind tocmai de la aceste atribute definitorii ale Banatului medieval, autorul afirmă aspectul multiconfesional al Banatului secolelor XI-XVI, reflex al situației multietnice, ce a imprimat o identitate regională determinantă acestei provincii. Pornind de la aceste realități, Dumitru Țeicu definește scopul pe care ambiționează să îl atingă prin lucrarea de față, acela de a realiza o abordare confesională globală, atât a structurilor catolice, cât și a celor ortodoxe, în măsura în care acestea au funcționat concomitent în Evul Mediu, delimitându-se astfel de producția istoriografică de până la el, de acele geografii ecleziastice întocmite pe comitate sau pe sangeacuri, ori de cele limitate la episcopia Cenadului și la lumea catolică.

O altă problemă pe care autorul ține să o clarifice este cea a limitelor cronologice pe care le-a stabilit incursiunii sale istoriografice și arheologice - secolele XI-XVI (p. 10), delimitare determinată, în accepțiunea istoricului, de motivații obiective ce țin de evoluția istorică generală a Banatului, cât și de istoria confesională a provinciei. Demersul istoriografic a fost astfel încadrat temporal în perioada în care Banatul a fost integrat, din punct de vedere istoric, Regatului medieval maghiar – subiect delicat în polemica ideologică de până acum două decenii, pe care însă autorul îl abordează cu necesara detașare istorică. În plan confesional, delimitarea s-a făcut în funcție de două jaloane considerate de autor ca sugestive, și anume: cel de-al treilea deceniu al secolului al XI-lea, ce a marcat începuturile organizării bisericii catolice în Banat grație activității călugărului misionar Gerard, cel care a pus bazele episcopiei de la Cenad; și mijlocul secolului al XVI-lea, interpretat de autor ca moment de prăbușire a regimului confesional din Transilvania și Banat, moment în care structurile ecleziastice s-au disipat prin apariția și propagarea Reformei în Banatul de Lugoj și Caransebeș, prin pătrunderea islamului în vilayetul Timișoarei și prin integrarea ortodoxiei românești bănățene în cadrul reînființatei Patriarhiei sârbești de la Ipek.

O altă problematică, considerată de autor necesară a fi reliefată, este cea a metodei de lucru uzitate în lucrare (p.10-14), metodă centrată pe identitatea etno-demografică a Banatului, caracterizată de existența blocului omogen

românesc din spațiul de deal și de munte, diferențiat de spațiul de câmpie, ocupat de așezări cu parohii catolice aparținând maghiarilor, germanilor sau unor altor coloniști, cărora li se vor adăuga, de la sfârșitul secolului al XIV-lea, comunitățile sârbești stabilite în zona joasă a Banatului în valuri succesive. Istoricul se delimitează categoric de abordările anterioare ale problemei geografiei istorice a Banatului datorate istoricilor maghiari sau germani ai secolelor XIX-XX, ce au eludat cu totul specificul multietnic și multiconfesional al zonei, practicând o metodă de lucru ce nu a ținut seama de specificul românesc sau sârbesc ortodox al așezărilor situate în nord-estul, estul sau sudul ținutului, pentru care folosesc exclusiv forma maghiară a numelor. Autorul subscrie principiului utilizării denumirii așezărilor așa cum ele sunt întâlnite în documentele medievale, pe care îl socotește viabil pentru constituirea unei baze de date coerente, însă operează de aici încolo distincțiile necesare, impuse de realitățile date de specificul unei regiuni cu o configurație multietnică. De altfel, istoricul apreciază și reține mutația de viziune produsă în istoriografia maghiară, datorată lucrărilor lui Engel Pál, cel care considera că în cazul aspectelor ce țin de geografia istorică a unor asemenea regiuni este corect a se scrie forma română sau sârbă a numelui așezărilor și formele de pronunție maghiare acolo unde este cazul.

În consecință, pornind de la aceste acumulări istoriografice, Dumitru Țeicu și-a structura lucrarea ca un lexicon, în cadrul căruia locurile care interesează au fost așezate în ordine alfabetică, fiecare biserică sau mănăstire beneficiind de un scurt istoric precum și de o localizare pe teren (preocupare esențială a acestui demers extrem de scrupulos) bazată atât pe informația furnizată de izvoarele scrise, cât și de microtoponimie sau de hărțile de secol XVIII-XIX. Astfel, pentru așezările care au avut biserici în secolele XIII-XVI și au supraviețuit timpului autorul folosește denumirea consemnată în actele medievale, în forma românească, maghiară sau sârbă. Pentru așezămintele religioase care au dispărut fără a lăsa urme în toponimie sau în alte surse istorice autorul uzitează numele și forma întâlnite în documentele medievale. În sfârșit, pentru bisericile dispărute al căror nume a fost consemnat în defterele turcești și în toponimie istoricul a optat pentru folosirea numelui întâlnit în aceste izvoare.

În continuarea expozeului Dumitru Țeicu recurge la o prezentare succintă a structurilor ierarhice ale celor două confesiuni, catolică și ortodoxă,

ce și-au disputat canonic populația spațiului bănățean, distingând acele elemente constitutive care au modelat în timp profilul confesional (spiritual) al Banatului.

Din perspectiva catolicismului, un scurt istoric al episcopiei de Cenad (p.14-20) este considerat de autor ca un demers absolut necesar pentru înțelegerea modului în care biserica latină s-a structurat într-o zonă intrată treptat în sfera de dominație a regatului arpadian maghiar, în care existau deja structuri proprii ale populației românești, asupra cărora biserica bizantină își exercita influența prin structurile monahale și episcopale proprii. În legătură cu momentul apariției diocezei de Cenad istoricul ia în discuție diferitele teorii care au stârnit polemici în istoriografia maghiară sau română, anul 1030 fiind considerat, de regulă, ca momentul inițial al debutului activității spirituale sub oblăduirea primului episcop, călugărul misionar Gerard. Nu sunt trecute cu vederea nici opiniile care plasează acest debut într-o perioadă mai timpurie (anii 1004 sau 1008) sau, din contră, cu câțiva ani mai târziu (între 1035-1038), autorul considerând, bunăoară, că argumentele lui Radu Constantinescu potrivit căruia fundația episcopală s-a săvârșit târziu, în 1038, nu pot fi neglijate. În privința hotarelor episcopiei Dumitru Țicu pledează pentru o tratare nuanțată, făcând distincție între exercitarea unui control nominal asupra întregului teritoriu dintre Dunăre, Tisa, Mureș și M-ții Banatului și o delimitare teritorială exactă, atâta vreme cât în părțile de răsărit și în sud s-a aflat blocul omogen românesc cu opțiuni confesionale ortodoxe.

Organizată în timp după normele de drept canonic occidentale în arhidiaconate și decanate, episcopia Cenadului a ajuns să numere șapte arhidiaconate (Arad, Cenad, de dincolo de Mureș, Sebeș, Caraș, Timiș, Torontal), autorul respingând ideea constituirii acestor structuri organizatorice bisericesti încă din secolul al XI-lea, în vremea primului episcop, Gerard. Luând în calcul legătura ce a existat între deciziile politico-administrative și construcțiile instituționale religioase, istoricul opinează că procesul structurării ecleziastice s-a putut realiza numai după apariția comitatelor în spațiul bănățean, fenomen derulat în prima jumătate a secolului al XII-lea, în timp ce primele mențiuni documentare asupra arhidiaconatelor aparținătoare episcopiei de Cenad datează de la sfârșitul secolului al XIII-lea – începutul secolului al XIV-lea.

O altă problematică atinsă în demersul introductiv face referire la ordinele călugărești apusene (p.20-26), ce au jucat un rol important în impunerea regulilor ecleziastice latine și în susținerea proiectelor politice de extindere către răsărit a regatului apostolic maghiar, proces ce a afectat și Banatul medieval. Autorul ia în discuție ordinele benedictin, cistercian, dominican și franciscan, stăruind, atât cât informația documentară și mărturiile arheologice au permis, asupra prezenței lor în Banat, materializată atât prin influența canonică, misionară, cât și prin identificarea lăcașurilor de cult ridicate în spațiul bănățean, cu recomandarea unei atitudini prudente vizavi de reconstituirile realizate, cât și de atribuirea mănăstirilor unui anumit ordin.

Evoluția Bisericii ortodoxe în perioada similară de timp, într-o contrapunere de planuri tematice, este considerată de istoric ca o întreprindere necesară pentru mai buna înțelegere a specificului confesional al Banatului medieval, cu toate dilemele și polemicile desfășurate în istoriografia românească, dar și maghiară sau sârbă. Autorul antamează aceeași legătură existentă la începuturile evului mediu între structurile politice și construcțiile religioase pentru a explica evoluția confesională a ținutului bănățean în perioada stabilită, ca țintă de interes pentru demersul său istoriografic. Astfel, se pleacă de la recunoașterea influențelor spirituale bizantine la nord de Dunăre începând cu sfârșitul secolului al X-lea, prin intermediul arhiepiscopiei de Ohrida (o continuare a centrului patriarhal bulgar ce se pare că și-a avut rolul său în structurarea unei vieți religioase în Banat în secolul anterior) și a centrelor episcopale de la Vidin și Braničevo, pentru a se afirma că, în secolele XI-XII, problema structurilor răsăritene din spațiul bănățean nu poate fi abordată decât în contextul general al relațiilor bizantino-maghiare, când cele două state ajung să aibă frontieră comună, astfel încât autorul accentuează exercitarea influenței bizantine în regiunea sudică și sud-estică a regatului, unde populația era majoritar ortodoxă, prin episcopiile de la Braničevo, Belgrad și Sirmium. Ampla cezură de la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea (cu anii-cheie 1185 și 1204) este privită de autor ca un moment definitoriu pentru mutațiile de substanță ce se vor fi produs la nivelul structurilor ecleziastice din Banat ca urmare a îndepărtării influenței bizantine de pe linia Dunării, a apariției bisericilor definite ca „naționale” de istoric la sârbi și bulgari și, mai ales, a noii politici a bisericii latine de a atrage sub ascultarea Romei vechile structuri ale bisericii bizantine.

Autorul remarcă faptul că toate aceste mutații își au o reflectare sugestivă în modul în care au evoluat mănăstirile ortodoxe din Banat, analizate în sensul translației de la perioada de început a monahismului oriental din secolele XI-XIII spre noile forme de organizare monahală din secolele XIV-XV. În primul plan se subliniază influența binecunoscută a bisericii răsăritene bizantine în cadrul regatului arpadian în secolele XI-XII, ilustrată de atestarea a circa 400 de mănăstiri „grecești” la nivelul întregului regat arpadian, cele mai importante așezăminte bănățene fiind cele de la Cenad, Szöreg sau Galad. Mutațiile produse odată cu secolul al XIII-lea au determinat, în viziunea autorului, o ruptură definitivă între suportul administrativ și material asigurat până atunci de imperiul Bizanțului și lăcașurile de cult, expuse de acum înainte absorbției declanșate de ofensiva catolică. În cel de-al doilea plan, pentru secolele XIV-XV, discuția vizavi de mănăstirile ortodoxe bănățene îmbracă forme polemice dată fiind sensibilitatea subiectului, generată de o insuficientă bază documentară și materială, care să răspundă fără tăgadă la o întreită problematică, și anume: momentul cronologic al apariției acestor mănăstiri, starea etno-demografică a spațiului bănățean la momentul zidirii lăcașului și chestiunea ctitorului care le-a fondat. Întrebarea care se ridică în fața autorului și la care încearcă să ofere răspunsuri, dacă nu definitive, măcar probate de cele mai temeinice mărturii arheologice și documentare descoperite până în prezent, este aceea dacă se poate discuta despre o atribuire fermă a mănăstirilor bănățene încă din momentul zidirii lor în secolele XIV-XV. Nu fără o oarecare frustrare, istoricul mărturisește caracterul limitat al informației documentare legate de începutul mănăstirilor ortodoxe în Banat, în timp ce cercetarea arheologică medievală este încă la începuturile sale, desfășurându-se adeseori cu dificultate. O sursă, fără îndoială importantă – conscripția mănăstirilor bănățene relizată în anul 1775 de autoritățile austriece – este însă o întreprindere târzie, care nu oferă date certe privind momentul inițial al apariției diferitelor lăcașuri de cult bănățene.

Cercetările sale de teren au condus către posibile reconstrucții bazate pe planul inițial al monumentului, pe arhitectura acestuia, coroborate cu alte informații rezultate din săpăturile arheologice efectuate la o serie de lăcașuri. O atenție deosebită este acordată influenței „triconcului sârbesc” în lumea românească de la nordul Dunării, acceptând rolul pe care influența școlii

morave de arhitectură de la finele secolului al XIV-lea l-a jucat în dezvoltarea arhitecturii ecleziastice ortodoxe bănățene.

În schimb, istoricul respinge ideea, fundamentată până acum doar pe temeiul tradiției istorice întreținute de istoriografia sârbă, atribuirii tuturor mănăstirilor ortodoxe bănățene unor ctitori sârbi – despoți sau nobili. Pe bun temei, autorul contrapune unor asemenea aserțiuni ce au dominat o vreme peisajul istoriografic consacrat acestei teme, dimensiunea etno-demografică reală a Banatului medieval, dublată de existența unei întregi elite românești pe deplin capabilă, în viziunea sa, de a iniția și susține o serie de lăcașuri de cult în zonele din sud-estul Banatului în care își aveau stăpânirile.

Integrarea Banatului în structurile Patriarhiei sârbești de la Ipek după anul 1557 (p.39-41) este tratată de autor ca limita superioară din punct de vedere cronologic a derulării cercetării istorice și arheologice pe care și-a propus-o. Concluzia sa este aceea că structurile episcopale sârbești din Banat create în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și-au exercitat jurisdicția canonică asupra mănăstirilor și bisericilor din spațiul bănățean până la separația ierarhică din anul 1865.

Partea introductivă a lucrării se finalizează cu prezentarea surselor istorice (p.44-52) pe care s-a construit demersul istoriografic de față (constând în izvoare documentare bizantine, papale, diplome regale mahghiare, deftere turcești, apoi informații arheologice, izvoare cartografice de secol XVIII sau informații toponimice), precum și a istoriografiei consultate (p.53-63).

Rezultatele acestei ample cercetări sunt derulate mai apoi în cele două repertorii întocmite – cel al mănăstirilor și cel al bisericilor medievale, gândite sub forma unor lexicoane în care sunt reunite cele mai importante informații legate de localizarea, certă sau probabilă, a monumentului, de istoricul lăcașului respectiv, de apartenența sa confesională, de structura sa arhitectonică și stilistică, toate aceste detalii fiind însoțite de dezbateră diferitelor opinii rezultate din sursele bibliografice sau arheologice consultate. Rezultatul final se constituie într-un instrument de lucru indispensabil cercetătorului Banatului medieval, condus cu acribie științifică și mobilitate a ideilor, ce imprimă acuratețe concluziilor rezultate în urma unei asidue munci de cercetare pe teren și pe surse documentare și bibliografice.